

DE DOOD ONTMASKERD

De voorbereiding op de dood in de late
middeleeuwen, in de reformatie en in de
gereformeerde theologie in de 17e en
begin 18e eeuw.

Drs. K. EXALTO

Uitgeverij TON BOLLAND
Voorheen H. A. van Bottenburg B.V., Amsterdam 1975

INHOUD

	Inleiding	1
Hoofdstuk I	De stervenskunst in de late middeleeuwen . . .	3
Hoofdstuk II	Luther over de voorbereiding op de dood . . .	35
Hoofdstuk III	Calvijn over de overdenking van het toekomstige leven	51
Hoofdstuk IV	Charles Drelincourt over de vertroosting tegen de dood	75
Hoofdstuk V	William Perkins' Geestelijk onderricht voor zieken en stervenden	101
Hoofdstuk VI	Dionysius Spranckhuysen over de overwinning op de dood	123
Hoofdstuk VII	Jacobus Borstius' Raad tegen de dood . . .	141
Hoofdstuk VIII	Johannes Hoornbeeks Welstervenskunst . . .	157
Hoofdstuk IX	Guiljelmus Saldenus over het leven uit de dood	169
Hoofdstuk X	Franciscus Ridderus' Historisch sterfhuis . . .	179
Hoofdstuk XI	Daniel le Roy' Overdenkingen des doods . . .	187
Hoofdstuk XII	Terugblik en slotbeschouwingen	195

INLEIDING

Een der merkwaardigste uitingen van de gereformeerde vroomheid zowel in de Nederlanden als in Frankrijk en Engeland in de eerste eeuwen na de Reformatie is de literatuur die gewijd is aan de dood en aan de rechte voorbereiding daarop. Er verschenen ook in ons land in de volkstaal tal van geschriften over dit thema, ten dele van inheemse theologen en voor een ander deel van buitenlandse, dus vertaald uit het Frans of Engels. Zij droegen titels als *Welstervenskunst* of *Euthanasia*, of *Leven uit de dood*, of *Troost tegen de dood*, of *Raad tegen de dood*, of *Overdenkingen des doods*, terwijl ook wel andere titels voorkomen. Uiteenzettingen over de dood en aanwijzingen voor wat men noemde de stervenskunst komt men trouwens niet alleen tegen in apart aan dit thema gewijde geschriften, meestal tractaten genoemd, maar ook in andere stichtelijke werken, b.v. in handboeken voor de praktijk der godzaligheid, in prekenbundels, ja zelfs tot in commentaren op diverse bijbelboeken toe. Slechts weinige stichtelijke schrijvers uit de tijd waar het hier over gaat zijn geheel aan het thema van de dood en de voorbereiding op de dood voorbijgegaan. Er is dan ook een overstelpende hoeveelheid materiaal voorhanden op dit terrein; een terrein waar in het historisch onderzoek nog maar heel weinig aandacht aan is geschonken.

Wij willen in dit boek ons vooral bezighouden met wat er over de voorbereiding op de dood geschreven is in het gereformeerde protestantisme, met name in de Nederlanden. Bij het begin van de 18e eeuw zetten wij een streep; daarna wordt de aandacht die aan het thema gegeven wordt minder.

Van Calvijn is geen stervensboekje ons nagelaten. Toch is datgene wat hij geschreven heeft over de dood en vooral over de overdenking van het toekomstige leven van fundamentele betekenis geworden in het gereformeerde protestantisme; vandaar dat ook hij in dit boek behandeld wordt.

Hieraan vooraf gaat een schets van de laatmiddeleeuwse stervenskunst, de *ars moriendi* geheten. Dat moet ook wel omdat de late middeleeuwen op dit punt zeer vruchtbaar zijn geweest, en omdat allerlei gegevens die toen gebruikt werden ook later nog van

betekenis bleven, al vond er met de Reformatie wel een hele zuivering plaats.

Tussen het gereformeerde protestantisme enerzijds en de late middeleeuwen anderzijds staat de figuur van Luther. In wat door hem gezegd is over de dood en de voorbereiding op de dood is veel wat van blijvende waarde is. Bij hem ziet men de Reformatie ook op dit punt zich voltrekken. Dat is de reden waarom ook hij behandeld wordt. In zekere zin heeft hij het ons gemakkelijk gemaakt omdat er van hem een Stervenssermoen ons is nagelaten.

Aan het eind geven wij een overzicht van de afgelegde weg en zoeken wij naar de blijvende actualiteit van hetgeen aan het licht is gekomen.

Hoofdstuk I.

DE STERVENSKUNST IN DE LATE MIDDELEEUWEN

In de 15e eeuw heeft in heel de Westerse wereld temidden van de vele soorten van stichtelijke lectuur ook de z.g. stervenskunst (*ars moriendi*) gebloeid¹. Al vóór de uitvinding van de boekdrukkunst bestonden er vele geschriften waarvan de bedoeling was troost te bieden in het stervensuur; doch na die uitvinding vonden zij pas recht hun verbreiding². Talrijke stervensboekjes, die vaak veel op elkaar geleken en waarin steeds dezelfde troostgronden naar voren werden gebracht, zagen het licht, beleefden de ene druk na de andere, werden ook vaak vertaald, soms wel in 4 of 5 verschillende talen, en werden dus naar men mag aannemen ook gretig gelezen. Het ontstaan van al deze geschriften kan men zien in verband met allerlei tijdomstandigheden³, waarvan wij er enkele willen noemen.

Sinds een paar eeuwen waren de steden sterk in opkomst. Binnen zeer beperkte ruimten vormden zich grote volksconglomeraties, die niet weinig kwetsbaar waren voor allerlei ziekte-epidemieën die gedurig uitbraken, met name de pest, de zwarte dood genoemd, die Europa sinds het midden van de 14e eeuw herhaaldelijk teisterde. Bij tijden werden hele steden door deze vreselijke ziekte voor meer dan de helft ontvolkt⁴. Er was dan meer dan normaal een dagelijkse confrontatie met de harde werkelijkheid van de dood. Alleen al de steeds terugkerende dreiging van de pest ver-

1. J. Huizinga, *Herfsttij der middeleeuwen*, Haarlem 1950⁷, 17 noemt de stervenskunst een schepping van de 15e eeuw.

2. Aldus Franz Falk, *Die deutsche Sterbebüchlein von der ältesten Zeit der Buchdruckes bis zum Jahre 1520*, Keulen 1890.

3. Helmut Appel, *Anfechtung und Trost im Spätmittelalter und bei Luther*, Leipzig 1838, 5; en Rainer Rudolf, *Ars moriendi, Von der Kunst der heilsamen Lebens und Sterbens*, Keulen 1957, 2 v.

4. Vgl. K. O. Meinsma, *De zwarte dood 1347-1352*, Zutphen 1924. Over het verband tussen de laat-middeleeuwse stedelijke verhoudingen en de toenmalige doodsgedachten zie men E. Döring-Hirsch, *Tod und Jenseits im Spätmittelalter*, Berlin 1927, 4 v.

vulde de harten van de middeleeuwen met doodsgedachten⁵. Alle voorwaarden waren aanwezig om een stervenskunst te ontwerpen en die ook te beoefenen.

Oorspronkelijk waren de geschriften aan deze kunst gewijd niet bestemd voor de leken maar voor de priesters, de zielzorgers. Zij vonden er een handleiding in om de stervenden bij te staan in hun laatste levensuren. Zij waren dan ook geschreven in het Latijn⁶.

Het duurde echter niet lang of zij werden vertaald. Maar al te vaak ontbrak het de kerk aan voldoende zielzorgers; velen stierven, zeker in tijden dat de pest woedde, zonder ooit aan het ziekbed een priester te hebben gehad⁷. Zo kregen de leken zelf behoefte aan geschriften van dit soort. Zelfs al waren zij niet in staat deze boekjes te lezen, wat met velen inderdaad het geval was, toch konden zij er wel profijt van hebben, omdat zij gewoonlijk met afbeeldingen verlucht waren, waarop zowel de aanvechtingen als de vertroosting tegen die aanvechtingen aanschouwelijk werden voorgesteld.

Een tweede omstandigheid die het ontstaan van de vele stervensboekjes kan verklaren is gelegen in het feit dat er sinds de Duitse mystiek van de 14e eeuw, waaraan de namen van Eckhart (gest. 1327), Tauler (gest. 1361) en Suso (gest. 1366) verbonden zijn, een meer subjectieve trek in de middeleeuwse vroomheid was gekomen⁸. Deze subjectiviteit was niet beperkt gebleven tot Duitsland alleen; zij was b.v. ook in ons land merkbaar. De opkomst van de Moderne Devotie, in de IJsselstreek, is daarvan enerzijds een bewijs en anderzijds is zij vooral de beweging die deze subjectiviteit sterk bevordert heeft⁹. Nog leefde men bij de objectieve waarhe-

5. C. M. Vos, *De leer der vier uitersten, Een bijdrage tot de kennis van het godsdienstig geloof onzer vaderen in de vijftiende eeuw*, Amsterdam 1866, 4; Willy Andreas, *Deutschland vor der Reformation*, Stuttgart 1959⁶, 184 vv.

6. Rudolf, *A.w.* 62.

7. Rudolf, *A.w.* 6.

8. Bernd Moeller, *Spätmittelalter*. Die Kirche in ihrer Geschichte, Göttingen 1966, H.32.

9. Vgl. C. C. de Bruin, *Thomas a Kempis, De imitatione Christi*, Kerkelijke Klassieken, Wageningen 1949, 106. J. Lindeboom, *Geert Groote's Preeksuspensie, Een bijdrage tot zijn geestelijke plaatsbepaling*, Amsterdam 1941 — meent zelfs dat Geert Grote zijn preekbevoegdheid is ontnomen omdat men hem vanwege zijn subjectivisme van 'ketterij' verdacht.

den en de objectieve instellingen van de kerk, vooral bij haar sacramenten, maar er was meer dan vroeger een vraag naar persoonlijk heil en naar persoonlijke heilszekerheid. Er kwam nu als antwoord op deze vraag veel stichtelijke lectuur op de markt, die gretig af-trek vond, vooral bij de steeds welvarender en meer ontwikkelde burgerij der steden. Mocht zij eerst vooral bestemd zijn voor de bewoners van frater- en zuster-huizen, weldra greep ook het volk er naar. Tot deze stichtelijke lectuur behoorden ook de stervensboekjes.

Trouwens, de late middeleeuwen kenden toch al een fel bewegende religieus leven. In de steden waren de bedelorden, franciscanen en dominicanen, zeer actief; zij riepen op tot boete en bekering¹⁰. Boetepredikers als Geert Grote¹¹ en Johannes Brugman¹² trokken van stad tot stad en preekten allerwege de verschrikkingen van de hel en de gelukzaligheid van de hemel. Er waren extreme bewegingen als die der geselaars en der dansers¹³. Honderden trokken zich soms heel plotseling uit het openbare leven terug en begaven zich dan in een of ander klooster, of in een broeder- of zuster-huis¹⁴. Zulk een intrek nemen in een klooster heette bekering (conversio), die er in gingen kregen de naam van geestelijken (religiosi), want religie én het leven naar een bepaalde orde waren hetzelfde.

Tot de punten waarover in deze kloosters en andere tehuizen gemediteerd werd behoorden steevast 'de vier uitersten' (quatuor novissima), waaronder men de dood, het laatste oordeel, de hel en de hemel verstond¹⁵. Bij sommige kloosterlingen was er soms eer

10. Rudolf, *A.w.* 6, 9.

11. P. van Zijl, *Gerard Groote, Ascetic and Reformer* (1340-1384) Washington 1963, vooral chap. V Apostle and laity.

12. W. Moll, *Johannes Brugman en het godsdienstig leven onzer vaderen in de vijftiende eeuw*, Deel I, Amsterdam 1854, 162 vv.

13. S. B. J. Zilverberg, *Ketters in de middeleeuwen*, Bussum 1968, 51 vv. Stephanus Axters, *De geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*, Deel II, Antwerpen 1953, 431-437; K. O. Meinsma, *A.w.* 194-246.

14. Vele voorbeelden daarvan vindt men bij W. Moll, *A.w.* en bij J. G. R. Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, Drie delen, Utrecht 1875-1880; en bij W. J. Kühler, *Johannes Brinckerinck en zijn klooster t Diepenveen*, Rotterdam 1908.

15. L. A. M. Goossens, *De meditatie in de eerste tijd van de modern devotie*, Haarlem 1952, 183 v; J. G. R. Acquoy, *A.w.* Deel I, 160, 176, 237.

hartstochtelijk, om niet te zeggen een ziekelijk verlangen naar de dood¹⁶. Dat in zulk een klimaat de stervenskunst welig kon tieren laat zich zonder enige moeite verstaan.

Tot het ontstaan en de ontwikkeling van deze stervenskunst hebben velen, ook theologen van naam, het hunne bijgedragen. Er is een heel oud Formulier, waarin een aantal vragen voorkomt die men stervenden moet voorleggen, waarop dan tenslotte een vermaning (Admonitio) volgt, hetwelk toegeschreven wordt aan de vroege middeleeuwer Anselmus van Canterbury (gest. 1109). Het is echter vooral Johannes Gerson (gest. 1429) die in dit verband genoemd moet worden¹⁷. Niet voor niets kreeg hij de bijnaam: doctor der vertroosting (doctor consolatorius). Dat hij een Fransman was is geen bezwaar geweest, zijn Latijn werd ook in Duitsland en elders gelezen, én vertaald. Grenzen bestonden er trouwens in die tijd wat betreft de uitwisseling van geestelijke ideeën nauwelijks; men leefde in West-Europa in één kerk; de diverse orden hadden in verscheidene landen hun kloosters; de werken van Suso¹⁸ en van andere Duitse mystieken¹⁹ werden ook in Nederland gelezen evengoed als men die van Thomas à Kempis in Duitsland las²⁰. De eigenlijke grondvormen van de stervenskunst gaan op Gerson terug; al zijn ze later gedurig gewijzigd en vermeerderd.

Over de stervenskunst in de late middeleeuwen zijn reeds enige studies verschenen. Maar zij hebben zich in hoofdzaak beperkt tot de in het Duits geschreven of althans in Duitsland verschenen geschriften²¹. Een speciale studie over de stervenskunst-

16. J. G. R. Acquoy, *A.w.* Deel II, 303; W. J. Kühler, *A.w.* 281.

17. Gerson is een bekken geweest waarin alle middeleeuwse tradities samenvloeiden, aldus Johann Stelzenberger, *Die Mystik des Johannes Gerson*, Breslau 1928, 102.

18. J. M. M. Aler, *Vroege Duitse Letterkunde*, Den Haag 1953, 77 noemt Suso's boekje over de *Eeuwige Wijsheid* (1328) het meest gelezen Duitse stichtelijke werk der middeleeuwen.

19. Vlg. Jac van Ginneken, *Geert Groote's levensbeeld naar de oudste gegevens bewerkt*, Amsterdam 1942, 155 kende Geert Groote figuren als Eckhart en Tauler en stond hij soms zelfs dicht bij hen.

20. Hiervan getuigen verschillende opstellen in *Bijdragen over Thomas a Kempis en de moderne devotie*, Brussel-Zwolle 1971.

21. Wij bedoelen de reeds aangehaalde studies van Falk, Rudolf en Appel en die van Albert Auer, *Johann von Dambach und die Trostbücher vom 11. bis zum 16. Jahrhundert*, Münster 1928.

boekjes in de Nederlanden ontbreekt; als is er wel een boek over een drietal geschriften die de 'vier uitersten' in de middeleeuwen alhier tot onderwerp hebben²².

I. *De kunst van een goed leven.*

Alle laatmiddeleeuwse schrijvers zijn het er over eens geweest dat aan een goed sterven een goed leven moet voorafgaan. Vandaar dat wij aan hetgeen zij daarover gezegd hebben eerst aandacht schenken.

Wie niet goed geleefd heeft, zal in de regel ook geen goede dood hebben, zegt Johannes van Mies (1407)²³. Stervensboekjes als die van Johannes Nider (gest. 1438)²⁴ en van Jacob van Jüterbog (gest. 1465)²⁵ beginnen met eerst allerlei goede raadgevingen en vermaningen uit te delen die betrekking hebben op heel het leven, aangezien heel het leven een voorbereiding op de dood dient te zijn. Nicolaas van Dinkelsbühl (gest. 1433) spreek een eeuwenoude levenswijsheid uit als hij zegt: de mens bedenke dat niets onzekerder is dan het leven en niets zekerder dan de dood²⁶. Bekend zijn de beginwoorden van een middeleeuws lied, waaraan Luther later een eigen bewerking heeft gegeven: Midden in het leven zijn wij in de dood. . . (Media vita in morte sumus. . .)²⁷. De dood is zeer verraderlijk, kan ons plotseling en onverhoeds overvallen. Niets is erger dan deze Onvoorziene Dood (Mors Improvisa), omdat men dan immers geen boete heeft kunnen doen en niet de laatste sacramenten kan hebben ontvangen. Henricus Suso die wij reeds als Duitse mysticus hebben leren kennen, heeft de vreselijke van zulk een Onvoorziene Dood plastisch uitgebeeld en sindsdien is men dat in de middeleeuwen niet meer vergeten²⁸. O-

22. Dat van C. M. Vos, *A.w.*

23. Rudolf, *A.w.* 63.

24. Rudolf, *A.w.* 83.

25. Appel, *A.w.* 89.

26. Rudolf, *A.w.* 21.

27. Appel, *A.w.* 63. Over de herkomst van dit lied en over de bewerking die Luther er aan gegeven heeft zie W. Sikken, *Midden in het leven*, Kamp 1960, 7, 10.

28. Appel, *A.w.* 64; Rudolf, *A.w.* 42. Vlg. Falk, *A.w.* 30 vv is Hoofdst. XXI "Hoe de mens moet leren sterven en hoe het met iemand, die onvo-

een nog aanschouwelijker wijze is aan dit besef van het onverhoedse en ook het onvermijdelijke van de dood uitdrukking gegeven in de uitbeeldingen van dodendansen, welke men overal kon tegenkomen, op de muren van kerken maar ook van andere gebouwen, in houtsneden en in speciaal aan dit thema gewijde geschriften. Men ziet daar de dood zijn luguber spel spelen met weerloze stervelingen, die hij de een na de ander meevoert naar het dodenrijk²⁹.

Al sinds lang bestonden de memento mori-geschriften, waarin dus het Gedenkt te sterven! de lezers werd ingehamerd. Ernstige kloosterhervormers schijnen de eerste stoot te hebben gegeven tot het ontstaan van deze geschriften³⁰. Het wordt daarin de lezers voorgehouden dat de dood vaak komt als een dief in de nacht; zwaar wordt er de nadruk op gelegd dat hij niemand ontziet, ook niet de rijken, de machtigen, de aanzienlijken. Niemand zal zich tegenover hem kunnen redden met een beroep op zijn aards bezit of op zijn hoge positie. Ieder zal vergelding naar zijn werk ontvangen. De bedoeling was de mensen ertoe te brengen dat ze niet zorgeloos door het leven zouden gaan.

Tot de ware voorbereiding op de dood behoorde in die tijd naar algemeen besef ook de verachting dezer wereld (*contemptus mundi*). Vooral de kloosterhervorming in Frankrijk die teruggaat op Bernard van Clairveau (gest. 1153) schijnt de bakermat te zijn geweest van de geschriften die aan dit thema waren gewijd³¹. In elk geval, de verachting dezer wereld is een der voornaamste motieven in de laatmiddeleeuwse vroomheid geweest. Ook bij de man-

bereid sterft, gesteld is" (vert. van L. M. Fr. Daniels in *Het boekje der Eeuwige Wijsheid van den zaligen predikbroeder Henricus Suso*, Amsterdam 1950) als een zelfstandig tractaat in omloop geweest.

29. Rudolf, *A.w.* 52 vv; E. Döring-Hirsch, *A.w.* Kap. IV. H. Rosenfeld, *Totentanz*, R.G.G.V. 957 v brengt het ontstaan van de laat-middeleeuwse dodendansen in verband met de boven vermelde massasterfte wegens de pest; zij zouden dus thuishoren in de boeteliteratuur. De tekst van de eind 15e eeuw verschenen *Des Dodes Danz* is onlangs (Darmstadt 1968) opnieuw uitgegeven door Hermann Baethcke.

30. Vlg. Rudolf, *A.w.* 39 v gaat de oorsprong van dit soort geschriften terug tot de tweede helft van de 11e eeuw en staat zij in verband met de hervorming die is uitgegaan van het klooster Hirsau.

31. Rudolf, *A.w.* 26 vv.

nen der moderne devotie vindt men haar³². Het thema is zowel in poëtische als in prozaische vorm behandeld. Zelfs de jonge Erasmus heeft er later nog zijn tol aan betaald³³. Lang niet iedere middeleeuwer ging in zijn wereldverachting zo ver als Johannes van Dambach (gest. 1372)³⁴, die nog meer ter sprake zal komen, maar tot op zekere hoogte was zij algemeen. Het volk kon uitbundig genieten van de geneugten dezer wereld maar de ondergrond van het leven was zwaarmoedig³⁵. Soms werd op hoge tonen de lof van de dood gezongen. Stervenden werden ermee getroost dat zij niet bedroefd behoeften te zijn want dat immers de wereld al met al niets waard is³⁶.

Tot de rechte voorbereiding op de dood werd ook gerekend dat ieder tijdig een testament opstelde. Een der overwegingen daarbij was dat men dan voorkwam dat er later over nagelaten goederen onder de erfgenamen zou worden getwist³⁷. Men achtte het ook noodzakelijk dat ieder ruim van tevoren zijn eigen begrafenis regelde³⁸.

32. Appel, *A.w.* 58 vv. Thomas a Kempis, *De imitatione Christi* (ed. R. Bouman, Bussum 1914), cap. XXIII noemt een zalig sterven de vrucht van 'een volmaakte verachting van de wereld'. Zijn *Dialogus* begint met een tractaat Over de verachting der wereld (*De contemptu mundi*), daarna volgen de *Vitae* (levensbeschrijvingen) van Geert Grote, Flores Radewijns en andere moderne devoten, aan wie hij deze verachting van de wereld demonstreert. Zie ook C. van Wansem, *Het ontstaan en de geschiedenis der Broederschap van het Gemene Leven tot 1400*, Leuven 1958, 11. Hetzelfde vindt men bij Hendrik Herp; hij begint zijn *Spiegel der Volcomenheit* (ed. P. L. Verschueren, Antwerpen 1931) met een brede uiteenzetting van de XII Verstervingen. Niet voor niets was in de kring der moderne devoten de lectuur van de levens van de oude vaders der woestijn zo gewild en zo hoog gewaardeerd; zie hierover R. R. Post, *De moderne devotie*, Amsterdam 1950², 138.

33. In zijn *De contemptu mundi epistola*, 1521; zie J. Huizinga, *Erasmus* Haarlem 1958⁵, 17. Deze wereldverachting was geen op zichzelf staand verschijsel in Erasmus' leven, zie J. Lindeboom, *Erasmus, Onderzoek naar zijn theologie en zijn godsdienstig gemoedsbestaan*, Leiden 1909, 191 vv. Door C. Augustijn, *Erasmus, Vernieuwer van kerk en theologie*, Baarn 1967 is deze trek in Erasmus' vroomheid m.i. teveel verwaarloosd.

34. Auer, *A.w.* 161, 243 v, 250 v, 281, 293, 325.

35. E. Döring-Hirsch, *A.w.* 14 spreekt van een samengaan van 'fanatische Bussernst' en 'überschäumende Sinnenlust'. Idem J. Huizinga, *A.w.* 166.

36. Falk, *A.w.* 24; Rudolf, *A.w.* 75.

37. Rudolf, *A.w.* 88, 107.

38. Rudolf, *A.w.* 105.

een nog aanschouwelijker wijze is aan dit besef van het onverhoedse en ook het onvermijdelijke van de dood uitdrukking gegeven in de uitbeeldingen van dodendansen, welke men overal kon tegenkomen, op de muren van kerken maar ook van andere gebouwen, in houtsneden en in speciaal aan dit thema gewijde geschriften. Men ziet daar de dood zijn luguber spel spelen met weerloze stervelingen, die hij de een na de ander meevoert naar het dodenrijk²⁹.

Al sinds lang bestonden de memento mori-geschriften, waarin dus het Gedenkt te sterven! de lezers werd ingehamerd. Ernstige kloosterhervormers schijnen de eerste stoot te hebben gegeven tot het ontstaan van deze geschriften³⁰. Het wordt daarin de lezers voorgehouden dat de dood vaak komt als een dief in de nacht; zwaar wordt er de nadruk op gelegd dat hij niemand ontziet, ook niet de rijken, de machtigen, de aanzienlijken. Niemand zal zich tegenover hem kunnen redden met een beroep op zijn aards bezit of op zijn hoge positie. Ieder zal vergelding naar zijn werk ontvangen. De bedoeling was de mensen ertoe te brengen dat ze niet zorgeloos door het leven zouden gaan.

Tot de ware voorbereiding op de dood behoorde in die tijd naar algemeen besef ook de verachting dezer wereld (*contemptus mundi*). Vooral de kloosterhervorming in Frankrijk die teruggaat op Bernard van Clairveau (gest. 1153) schijnt de bakermat te zijn geweest van de geschriften die aan dit thema waren gewijd³¹. In elk geval, de verachting dezer wereld is een der voornaamste motieven in de laatmiddeleeuwse vroomheid geweest. Ook bij de man-

bereid sterft, gesteld is" (vert. van L. M. Fr. Daniels in *Het boekje der Eeuwige Wijsheid van den zaligen predikbroeder Henricus Suso*, Amsterdam 1950) als een zelfstandig tractaat in omloop geweest.

29. Rudolf, *A.w.* 52 vv; E. Döring-Hirsch, *A.w.* Kap. IV. H. Rosenfeld, *Totentanz*, R.G.G.V. 957 v brengt het ontstaan van de laat-middeleeuwse dodendansen in verband met de boven vermelde massasterfte wegens de pest; zij zouden dus thuishoren in de boeteliteratuur. De tekst van de eind 15e eeuw verschenen *Des Dodes Danz* is onlangs (Darmstadt 1968) opnieuw uitgegeven door Hermann Baethcke.

30. Vlg. Rudolf, *A.w.* 39 v gaat de oorsprong van dit soort geschriften terug tot de tweede helft van de 11e eeuw en staat zij in verband met de hervorming die is uitgegaan van het klooster Hirsau.

31. Rudolf, *A.w.* 26 vv.

nen der moderne devotie vindt men haar³². Het thema is zowel in poëtische als in prozaische vorm behandeld. Zelfs de jonge Erasmus heeft er later nog zijn tol aan betaald³³. Lang niet iedere middeleeuwer ging in zijn wereldverachting zo ver als Johannes van Dambach (gest. 1372)³⁴, die nog meer ter sprake zal komen, maar tot op zekere hoogte was zij algemeen. Het volk kon uitbundig genieten van de geneugten dezer wereld maar de ondergrond van het leven was zwaarmoedig³⁵. Soms werd op hoge tonen de lof van de dood gezongen. Stervenden werden ermee getroost dat zij niet bedreefd behoeften te zijn want dat immers de wereld al met al niets waard is³⁶.

Tot de rechte voorbereiding op de dood werd ook gerekend dat ieder tijdig een testament opstelde. Een der overwegingen daarbij was dat men dan voorkwam dat er later over nagelaten goederen onder de erfgenamen zou worden getwist³⁷. Men achtte het ook noodzakelijk dat ieder ruim van tevoren zijn eigen begrafenis regelde³⁸.

32. Appel, *A.w.* 58 vv. Thomas a Kempis, *De imitatione Christi* (ed. R. Bouman, Bussum 1914), cap. XXIII noemt een zalig sterven de vrucht van 'een volmaakte verachting van de wereld'. Zijn *Dialogus* begint met een tractaat Over de verachting der wereld (*De contemptu mundi*), daarna volgen de *Vitae* (levensbeschrijvingen) van Geert Grote, Flores Radewijns en andere moderne devoten, aan wie hij deze verachting van de wereld demonstreert. Zie ook C. van Wansem, *Het ontstaan en de geschiedenis der Broederschap van het Gemene Leven tot 1400*, Leuven 1958, 11. Hetzelfde vindt men bij Hendrik Herp; hij begint zijn *Spiegel der Volcomenheit* (ed. P. L. Verschueren, Antwerpen 1931) met een brede uiteenzetting van de XII Verstervingen. Niet voor niets was in de kring der moderne devoten de lectuur van de levens van de oude vaders der woestijn zo gewild en zo hoog gewaardeerd; zie hierover R. R. Post, *De moderne devotie*, Amsterdam 1950², 138.

33. In zijn *De contemptu mundi epistola*, 1521; zie J. Huizinga, *Erasmus*, Haarlem 1958⁵, 17. Deze wereldverachting was geen op zichzelf staand verschijnsel in Erasmus' leven, zie J. Lindeboom, *Erasmus, Onderzoek naar zijn theologie en zijn godsdienstig gemoedsbestaan*, Leiden 1909, 191 vv. Door C. Augustijn, *Erasmus, Vernieuwer van kerk en theologie*, Baarn 1967 is deze trek in Erasmus' vroomheid m.i. teveel verwaarloosd.

34. Auer, *A.w.* 161, 243 v, 250 v, 281, 293, 325.

35. E. Döring-Hirsch, *A.w.* 14 spreekt van een samengaan van 'fanatischer Bussernst' en 'überschäumende Sinnenlust'. Idem J. Huizinga, *A.w.* 166.

36. Falk, *A.w.* 24; Rudolf, *A.w.* 75.

37. Rudolf, *A.w.* 88, 107.

38. Rudolf, *A.w.* 105.

De massa van het volk bleef, zoals te begrijpen valt, ondanks de vele troost-lectuur, toch tegen de dood opzien³⁹. De gebeds-literatuur uit die tijd geeft daarvan de bewijzen. Daarin wordt over de dood gesproken als het uur van 'de grote angst' en van 'de laatste nood'. In ernstige ogenblikken bad men: O allergeoedertierendste, zoete Jezus, ik smEEK U, dat Gij mij niet alleen laat in de ure van mijn dood, wanneer mijn ziel zal moeten scheiden van mijn lichaam en ik in zware arbeid en grote angst zal zijn⁴⁰. Thomas à Kempis zei: Vlucht liever voor de zonde dan voor de dood⁴¹ – toch hield de angst voor dood en vagevuur menig in zijn ban. Vandaar de vele gebeden om een goed levenseinde⁴². Deze gebeden werden van de zijde van de kerk aangemoedigd; zij stelde op zulke gebeden rijke aflaten, dat wil zeggen beloofde ze met verlichting van de straffen in het vagevuur⁴³.

Men zal hierbij ook in aanmerking moeten nemen dat het stervensuur algemeen gehouden werd voor het meest beslissende in heel 's mensen bestaan op deze aarde. Van de manier waarop iemand het sterven beleefde werd zijn eeuwig wel of wee afhankelijk gesteld⁴⁴. Hoe beter men door het sterfuur heenkwam des te lichter zouden de straffen in het vagevuur zijn⁴⁵.

39. Hiervan getuigen o.a. verscheidene liederen, waarvan men voorbeelden vindt bij René Caspar en Rob. Roemans, *Onze middeleeuwse letteren als spiegel van ons volk*, Deel I, Bilthoven-Brugge 1955, 148 v, 154 v.

40. Maria Meertens, *De godsvrucht in de Nederlanden*, Naar handschriften van gebedenboeken der XVe eeuw, Leuvense Studiën en Tekstuitgaven, Deel I 1930, 139, 143.

41. Thomas a Kempis, *A.w.* 142.

42. Maria Meertens, *A.w.* 52, 55, 56, 81. Zulke gebeden ook in *Een Limburgsch Gebedenboek uit de XVe eeuw*, uitgegeven door E. H. Floris Prims, Dendermonde 1926, 14 v, 69 v, 226, 231. Verwijzingen naar zulke gebeden in de Zuid-duitsche gebedsliteratuur der middeleeuwen, worden gevonden bij Frans Xaver Haimerl, *Mittelalterliche Frömmigkeit im Spiegel der Gebetbuchliteratur Süddeutschlands*, München 1952, 22, 36, 50, 57, 95.

43. Eén voorbeeld uit de vele. Op een bepaald gebed om vergeving van zonden en een zalig levenseinde stonden als beloning evenzovele dagen aflat, dus kwijtschelding van de straffen van het vagevuur, als er wonden waren in Christus' lichaam en die berekende men op 1000 in Zijn hoofd en 4166 in de rest van Zijn lichaam (Maria Meertens, *A.w.* 145).

44. Rudolf, *A.w.* 108.

45. Appel, *A.w.* 66; Rudolf, *A.w.* 94, 96.

In sommige stervensboekjes gaat men zelfs zo ver dat men het aandurft te zeggen dat een gewillig en geduldig sterven van alle straf in het vagevuur verlost. Dan moet er echter wel aan diverse voorwaarden zijn voldaan; dan mag men b.v. geen ongebiechte zonden hebben. Niettemin, de mogelijkheid was er dat door het sterven zelf voldoende boete werd gedaan, waardoor een boetedoening in het vagevuur kwam te vervallen. Het sterven op zich gold dan als een vagevuur. Het is een gedachte die men al bij Suso vinden kan⁴⁶. En later zegt Gerson: Beter nú in het vagevuur dan later! ⁴⁷ Men vindt deze gedachte ook bij Stephanus van Landskrona (gest. 1477)⁴⁸; verder in een anoniem stervensboekje uit 1486⁴⁹; en in haar meest krasse vorm bij Johannes van Paltz (gest. 1511), een augustijnernonnik te Erfurt, van wie Luther nog les moet hebben gehad. Laatstgenoemde, Van Paltz, heeft eens in een preek Frederik de Wijze, Luthers keurvorst, voorgehouden, dat wie in gewilligheid de dood op zich neemt alleen al daardoor kwijtschelding ontvangt van alle schuld en straf. Hij meende dit te kunnen verdedigen met o.a. het volgende argument: gelijk een arbeider zijn gereedschap gebruikt en daarmee de kost verdient, zodat hij kopen kan wat hij tot zijn levensonderhoud nodig heeft en zijn schulden kan betalen, zo kan een christen als hij de dood gewillig op zich neemt daarmee zijn schuld bij God betalen en zijn eeuwig heil kopen. Wel zegt Van Palts dan ook nog dat men Christus om genade moet bidden, maar dat neemt niet weg dat in zijn redenering de verdienste-gedachte overheersend is⁵⁰.

Indien, zoals wij hoorden, naar algemeen besef in die dagen, met het sterven voor ieder mens het beslissende ogenblik is aangebroken, dan laat het zich verstaan dat naar middeleeuwse voorstelling het sterfbed omringd is van vele toeschouwers die allen vol spanning dit gewichtige ogenblik meemaken. Duivelen en engelen, ja God zelf en zijn heiligen worden geacht aanwezig te zijn bij elk

46. Appel, *A.w.* 16.

47. Appel, *A.w.* 109.

48. Rudolf, *A.w.* 109.

49. Rudolf, *A.w.* 90.

50. Rudolf, *A.w.* 111 v. Van Paltz was een befaamd aflatprediker. Vlg. Theodor Kolde, *Das religiöse Leben in Erfurt beim Ausgange des Mittelalters*, Halle 1898, 35 vv. was hij daarin nog onbeschaamder dan Tetzl en preekte hij een ware 'Werkgerechtigheid'.

sterfgeval. Al bij Suso en bij Van Dambach lezen wij van engelen en heiligen die het sterven van elk christen meemaken; maar nog wel zoveel belang schijnen deze schrijvers te hebben bij de aanwezigheid van demonen⁵¹. In een nog vroeger stadium had reeds de Duitse mystica Geertruid van Helfta (gest. 1303) in een visioen, waarin zij haar eigen sterven voorzag, ontelbare menigten van engelen en heiligen maar ook van afschuwelijke demonen — in de gedaanten van padden en slangen — in haar kamertje gezien⁵². Men hield het er voor dat in het stervensuur door de goede en de kwade engelen een felle en verwoede strijd werd gestreden om de ziel van de stervende; een strijd die men afgetekend zag op het gelaat van de stervende. In deze strijd kwam alles aan op het standhouden in alle aanvechtingen. Hiertoe ontving de stervende hulp, allereerst van de sacramenten van de kerk, maar verder ook van vrienden die men met een Duitse term Sterbehelfers noemde. Men ging er van uit dat de stervende hiermee en hierdoor voldoende gewapend was om de aanvallen van de duivel, zijn vijand, te weerstaan⁵³.

Er is geen stervensboek waarin dit alles aanschouwelijker is voorgesteld dan in de zogenaamde *Ars moriendi met de 11 hout-snedes*, ook wel genoemd de *Ars van de Vijf Aanvechtingen*⁵⁴. Op 2x5+1 afbeeldingen ziet men heel de scene van het sterven zich afspelen. Steeds weer is het sterfbed omringd van allerlei figuren: God de Vader, Christus, Maria, Mozes, Petrus, Maria Magdalena, Paulus, Stefanus, de H. Laurentius, de H. Barbara, de H. Antonius, hele scharen heiligen, de beschermengel, vrouwen, kinderen, heidenen, bedelaars, spotters, twijfelaars, en slechte vrouwen, maar ook de duivel en allerlei wanstaltige demonen; allen deelgenoten in deze strijd of althans toeschouwers. Alles spitst zich in dit drama toe op deze éne ziel, in dit beslissende uur; het zal nu hel of hemel worden.

51. Appel, *A.w.* 65, 66; Rudolf, *A.w.* 17 v, 18, 108.

52. *Werken van de Heilige Geertruid van Helfta*, Deel I (ed. M. Molenaar), Bussum 1952, 415 vv. Ook verhaald bij M. Molenaar, *Geertruid van Helfta*, Amsterdam 1955⁴ 270 v.

53. Volgens de middeleeuwse theologie kan de mens in de strijd met de duivel overwinnen als hij maar doet wat hij kan (*facere quod in se est*). Appel, *A.w.* 55, 56. Een beschrijving van de kerkelijke rituele handelingen bij zieken en stervenden vindt men bij E. Döring-Hirsch, *A.w.* 19 vv.

54. Alle 11 afbeeldingen met een beschrijving bij Appel, *A.w.* 78 vv, 142 vv.

Er wordt in de stervensliteratuur enkele malen onderscheid gemaakt tussen verschillende doden die een mens sterven kan. Er waren er die van niet minder dan 5 doden spraken: een lichamelijke, een ascetische, een tijdelijke, een geestelijke en een mystieke dood. Onder de geestelijke dood verstond men de hel; onder de ascetische dood het sterven aan de boze lusten van ons vlees; onder de tijdelijke dood een geheel opgaan in de dingen van dit tijdelijke leven; en onder de mystieke dood het geheel opgaan in God⁵⁵.

Twee dingen vooral werden onmisbaar geacht voor een leven dat een ware voorbereiding op de dood zou zijn. In de eerste plaats een ijverige beoefening van allerlei christelijke deugden, met andere woorden het doen van goede werken; en in de tweede plaats een zich houden aan het katholieke geloof tot het einde toe.

Wat het eerste aangaat, iemand als Van Paltz, die wij al eerder tegenkwamen, heeft het geven van aalmoezen zo hoog aangeslagen dat hij het hield voor de weg tot het eeuwig heil⁵⁶. Een heel treffende illustratie van de hoge waarde die men toekende aan het doen van goede werken als voorbereiding op de dood, biedt de *Visio Philiberti*, een gedicht waarvan de auteur onbekend is. Het beschrijft een visioen waarin de dichter de ziel van een onlangs gestorvene ziet terugkeren tot het lichaam dat zij verlaten heeft. Er ontspint zich dan een gesprek, een twistgesprek, tussen die twee, de ziel en het lichaam. De ziel geeft er het lichaam de schuld van dat zij het thans zo slecht heeft in de hel; het lichaam antwoordt daarop dat het de eigen schuld van de ziel is. De ziel zegt tegen het lichaam: ge hebt de wereld gediend! het lichaam antwoordt: maar gij hebt er mij niet van terug gehouden. Na zo over en weer elkaar allerlei beschuldigingen te hebben toegeworpen, ziet de dichter plotseling twee duivels opduiken uit de hel, die zonder enig pardon de ziel beetpakken en haar opnieuw meesleuren naar de hel. Op datzelfde ogenblik ontwaakt de dichter; zijn reactie is typisch middeleeuws: men moet al zijn goederen weggeven aan de armen

55: Rudolf, *A.w.* 20, 24, 83 v. Vlg. Jac van Ginneken, *A.w.* 156 gaat het spreken over de mystieke dood terug op Eckhart. De officiële kerkleer kende slechts de lichamelijke, de geestelijke en de eeuwige dood. E. Döring-Hirsch, *A.w.* 17.

56. Vlg. Van Paltz zijn er 3 wegen tot het heil en een daarvan is het geven van aalmoezen, Rudolf, *A.w.* 111.

en men moet zich geheel wijden aan God en zijn dienst⁵⁷.

In een ander stervensboek, toegeschreven aan Nicolaas Van Dinkelsbühl, komt een sprookje voor dat in dezelfde richting wijst. De paus vraagt aan een vrome kapelaan of hij als hij gestorven is driemaal voor hem het Onze Vader wil bidden, hetgeen de kapelaan belooft. Kort na zijn dood verschijnt de paus aan de kapelaan, n.l. in een droom, om hem te bedanken, want het gebed van de vrome kapelaan heeft hem terstond in de hemel gebracht⁵⁸. In dit geval zijn het niet de goede werken van de overledene zelf die hem hebben gered maar die van een ander, te weten van de kapelaan, niettemin onderstreept ook dit sprookje hoezeer men het doen van goede werken onmisbaar achtte met het oog op het gaan naar hel of hemel, dus voor een goed afsterven.

In de tweede plaats noemden wij het zich houden aan het katholieke geloof, het volharden daarin tot het einde toe. Men zou er aan toe kunnen voegen: en het niet verwaarlozen van het gebruik der sacramenten. Wanneer iemand ziek werd en leek te zullen gaan sterven was de eerste vraag die men hem volgens de regels van de stervenskunst stelde déze of hij bereid was te sterven in het katholieke geloof, hij moest dan dus zijn rechtzinnigheid belijden⁵⁹. Maar ook eiste men van de stervende dat hij gebruik maakte van de sacramenten: het boetesacrament⁶⁰, de communie en het laatste oliesel. Als een samenvatting van wat nodig is om getroost te leven en te sterven noemde reeds Hugo van St Victor (gest. 1141): het katholieke geloof, de sacramenten en goede werken. Johannes van Mies (15e eeuw) heeft hem dat nagezegd⁶¹, hij noemt vooral: biecht, communie en oliesel. Maria Meertens, die een breed onderzoek instelde op het terrein van de laatmiddeleeuwse vroomheid heeft gezegd: De godvruchtige middeleeuwer was gedurende zijn hele leven in zorg omtrent zijn stervensuur;

57. Dergelijke gesprekken met zielen van gestorvenen waren in de middeleeuwen zeer geliefd; men komt ze in de stichtelijke lectuur herhaaldelijk tegen, Rudolf, *A.w.* 45. Vgl. Carl Meyer, *Der Aberglaube des Mittelalters und der nächstfolgenden Jahrhunderte*, Basel 1884, 345 vv.

58. Rudolf, *A.w.* 76.

59. Appel, *A.w.* 67, 68, 70, 73.

60. G. H. J. W. J. Geesink, *Gerard Zerbolt van Zutphen*, Amsterdam 1870, 116.

61. Rudolf, *A.w.* 64.

steeds weer bad hij toch niet te zullen sterven zonder de laatste sacramenten der kerk te hebben ontvangen⁶².

II. De kunst van een goed sterven.

Wij komen nu tot een weergave van de eigenlijke middeleeuwse stervenskunst. De oudst bekende stervenskunst in deze engere zin van het woord is de z.g. *Vermaning van Anselmus* (Admonitio Anselmi). Haar inhoud is kort, bestaat uit een vijftal vragen waarop de stervende een bevestigend antwoord moet geven, waarop dan een laatste vermaning volgt. Latere schrijvers over de stervenskunst hebben deze al heel oude vragen steeds overgenomen en ook de vermaning die er op volgde, al hebben zij er meestal een eigen vorm aan gegeven.

Van de vragen bestonden van het begin af twee series; de ene was bestemd voor stervende geestelijken, de andere voor stervende leken; slechts op onderdelen verschilden zij van elkaar.

Theologisch gezien vertegenwoordigen deze Vragen van Anselmus een der betere middeleeuwse tradities. Reformatorische schrijvers uit later tijd hebben hun waardering er voor uitgesproken⁶³. De zieke wordt hierin voorgehouden al zijn vertrouwen te stellen alleen op de dood van Christus. Er wordt hem voorgehouden: Als God met u in het gericht wil treden moet ge zeggen: Heere, de dood van onze Heere Jezus Christus stel ik tussen mij en uw oordeel, anders kan ik voor U niet verschijnen! En als God dan zegt: Maar ge hebt het eeuwig oordeel verdiend, dan moet ge antwoorden: Heere, de dood van onze Heere Jezus Christus stel ik tussen U en mijn boze daden. Zo gaat het dan nog even door tot dat de stervende tenslotte zegt: Heere, in uwe handen beveel ik mijn geest! Opmerkelijk is dat toch ook in deze Vragen van Anselmus ergens de zieke wordt opgewekt om Maria aan te roepen en wel met deze woorden: Maria, moeder der genade (mater gra-

62. Maria Meertens, *A.w.* 56. Zo'n gebed komen wij b.v. tegen in *Der Selen Trost* (Augsburg 1583), Vincenz Hasak, *Der christliche Glaube des deutschen Volkes beim Schlusse des Mittelalters*, Regensburg 1863, 103.

63. Een voorbeeld daarvan kwam ik tegen bij de puritein William Cowper (1568-1619) in zijn tractaat *Sevendaege'sche Conferentie tussen een catholijck christen ende een roomsch catholijck*, opgenomen in zijn *Opera Omnia* (vert. Lamotius), Amsterdam 1656, 438a.

tiae)⁶⁴. Zelfs in de anselmiaanse traditie heeft men zich daar niet vrij van kunnen maken; in de middeleeuwse Mariaverering bleef men bevangen.

Een heel wat uitvoeriger stervenskunst is ontworpen door de al meermalen genoemde Fransman Johannes Gerson, n.l. in het derde deel van zijn *Opusculum Tripartitum*⁶⁵. Sinds hem kent de middeleeuwse stervenskunst een aantal grondvormen die, hoezeer soms gewijzigd, in hoofdzaken zichzelf gelijk zijn gebleven. Hij sprak van aansporingen (exhortationes), ondervragingen (interrogationes), gebeden (orationes) en plichten die in acht genomen moesten worden (observationes). Hier kunnen als nog twee vaste bestanddelen aan worden toegevoegd de aanvechtingen (temptationes of tentationes) en de gemeenschap aan het lijden van Christus (communicatio passionis Christi) waardoor men aan deze aanvechtingen het hoofd kan bieden. Bij elk van deze grondvormen zal nu wat uitvoeriger worden stilgestaan.

1. *De aansporingen*. De zieke wordt allereerst voorgehouden zich op zijn levenseinde voor te bereiden. Men zegt tegen hem: wees dankbaar dat God u daar nog tijd voor geeft. Stel u voor ogen dat ge vanwege uw zonden veel straf verdiend hebt; wilt ge voor die straf genoegdoening geven dan zult ge uw lijden gewillig en geduldig moeten dragen. Bedenk dat als ge in het vagevuur zoudt komen uw pijnen nog veel erger zouden zijn. Richt al uw gedachten reeds op het leven na dit leven. Laat het heil van uw ziel uw voornaamste zorg zijn. Slechts één ding is nodig. In deze laatste uren gaat het alleen om God en uw ziel. Voor uw vrouw en kinderen zal God wel zorgen⁶⁶, wees over hen niet bezorgd. Reken niet op beterschap, bedrieg uzelf niet; het is een ijdele hoop⁶⁷.

Van Dambach heeft hier aan toegevoegd: Kijk niet achterom, wat ge achterlaat is maar van weinig waarde. In de *Himmelstrasz* van Stephanus van Landskrone wordt de stervende voorgehouden in elk geval zijn testament te maken⁶⁸.

2. *De ondervragingen*. Reeds hoorden wij dat de stervende vragen werden gesteld. In het Formulier dat op naam staat van Anselmus

64. Appel, A.w. 69.

65. Appel, A.w. 72; Rudolf, A.w. 65v.

66. Appel, A.w. 66 v.

67. Appel, A.w. 72 v.

68. Appel, A.w. 109.

komen die vragen ongeveer op het volgende neer: Is het u niet een reden tot blijdschap dat ge sterven moogt 'in het christelijk geloof'? belijdt ge, niet geleefd te hebben gelijk het behoort en hebt ge daar berouw van? is er in u het vaste voornemen om, indien God u beterschap geeft, heilig te zijn in uw levenswandel? gelooft ge, dat onze Heere Jezus Christus, Gods Zoon, voor u gestorven is? dankt ge Hem daar ook voor? gelooft ge, dat ge niet behouden kunt worden dan alleen door Zijn dood⁶⁹?

Gerson heeft deze eenvoudige vragen enigszins gewijzigd, maar zijn wijzigingen zijn stellig geen verbeteringen. Inplaats van de zieke te laten vragen of hij wil sterven 'in het christelijk geloof' laat hij hem vragen of hij wil sterven 'als een waarlijk getrouwe en gehoorzame zoon van de heilige moederkerk'⁷⁰. Bovendien ontbreekt in Gersons Formulier de verwijzing naar Christus' dood als de enige grond van het behoud; hij heeft daarvoor in de plaats van de veel algemener vraag of de stervende vergeving van zonden begeert⁷¹.

Uit het bovenstaande blijkt dat het van groot belang werd geacht dat de zieke volhardde in zijn geloof. Vandaar dat de gewoonte heeft bestaan hem de Geloofsbelijdenis te laten opzeggen, niet slechts één keer maar herhaaldelijk. Was hij niet meer in staat zelf die Geloofsbelijdenis op te zeggen dan werd zij hem voorgezegt. De vrees dat het praatje zou ontstaan dat men als een onrechtzinnige was gestorven was soms zo groot dat men een notaris bij zich liet roepen en bij wijze van een officieel protocol liet vastleggen dat men in het ware, het katholieke geloof stierf. Hierdoor meende men ook op het sterfbed sterker te staan tegen de aanvallen van de duivel, die immers in eerste instantie gericht zijn op het geloof van de stervende⁷².

3. *De gebeden*. Dat de oproep tot gebed in de stervensboeken een belangrijke plaats inneemt zal niemand verwonderen. Het blijft daarbij echter niet bij een oproep alleen; de stervensboeken geven meer, zij geven ook voorbeelden, modellen van gebeden. Die waren

69. Appel, A.w. 67 v.

70. Appel, A.w. 70.

71. Appel, A.w. 73; Rudolf, A.w. 66.

72. Rudolf, A.w. 14, 24, 60, 110; Appel, A.w. 85, 90; Willy Andreas, A.w. 186.

er trouwens ook genoeg in de gebedenboeken. Op alle gebeden stond de prijs van een hoge aflaat⁷³.

De personen tot wie gebeden werd waren vooral God de Vader, Jezus Christus en Maria. Gebeden tot de H. Geest, die overigens in de gebedsliteratuur veelvuldig voorkomen, ontbreken in de stervensboeken bijna geheel. Gewoonlijk werden ook engelen en heiligen aangeropen; onder de engelen vooral Michaël, die de bijnaam had van de Zielenweger — één mensenziel heeft voor hem meer gewicht dan al wat de duivel er tegenover stelt;⁷⁴ en onder de heiligen vooral de stervenspatronen: de H. Sebastiaan, de H. Catharina en de H. Barbara⁷⁵.

Wij laten enkele voorbeelden volgen. Bij Gerson wordt de zieke opgewekt allereerst God de Vader aan te roepen, dan de 'zoete Jezus' en vervolgens Maria. God de Vader moet hij vragen of Hij zich over hem, zijn arm schepsel, wil erbarmen. Jezus moet hij vragen hem een plaatsje te geven in het hemelse paradijs, onder het getal der uitverkorenen. En Maria moet hij vragen of zij voor hem tussenbeide wil komen bij Christus, of zij hem wil opnemen in haar voorbede en hem wil verzoenen met haar Zoon. Verder vermaant Gerson de zieke ook de engelen aan te roepen, omdat ook die deel hebben aan het verlossingswerk, en vooral de eigen beschermengel, want ieder christen heeft onder de engelen zijn eigen beschermer of bewaarder (custos)⁷⁶.

In het reeds vermelde oudste stervensboek (met de 11 afbeeldingen) worden als personen die op het sterfbed moeten worden aangeropen genoemd: God de Vader, Jezus Christus, Maria (die Middelaressen wordt genoemd), de engelen, vooral de eigen beschermengel, de apostelen, de martelaren, de confessoren en de maagden⁷⁷. Leonhard van Burghausen (eind 15e eeuw) heeft aan deze rij nog de Onschuldige Kinderen⁷⁸, als bedoeld in Matth 2:16, toegevoegd. Elders komen wij ook nog de in de middeleeuwen zo bekende 14 Noodhelpers tegen⁷⁹.

73. Een Limburgsch Gebedenboek, 15; Rudolf, A.w. 94.

74. Rudolf, A.w. 97, 104, 106, 115; Falk, A.w. 74.

75. Falk, A.w. 75 vv.

76. Appel, A.w. 74.

77. Appel, A.w. 83.

78. Rudolf, A.w. 98. Deze kinderen genoten in de 15e en 16e eeuw een aparte devotie.

79. Hun namen vindt men bij Willy Andreas, A.w. 160. Inplaats van deze

Een toch wel heel apart gebed heeft Wolfgang Kydrer van Salzburg (gest. 1487) de stervende op de lippen willen leggen. Deze zou volgens hem op zijn sterfbed God moeten vragen dat hem op het moment van het sterven zelf Christus zou verschijnen en hem zou tegemoet komen, samen met Maria, de engelen en alle heiligen⁸⁰. Merkwaardig is ook wat men vindt in het al geciteerde *Limburgs Gebedenboek*; daarin vindt men een gebed tot Maria waaraan de belofte is verbonden dat alwie het bidt als beloning daarvoor drie dagen vóór zijn dood zijn sterfdag zal weten⁸¹.

Onder de vele sterfgebeden komt men vanzelfsprekend ook steeds het Onze Vader tegen. Bad men het drie keer achter elkaar dan gold het, volgens Leonhard van Burghausen, voor zeer krachtig⁸². Ook diverse psalmen behoorden tot de sterfgebeden.

Soms zijn de sterfgebeden erg lang. Zijn zij gericht tot Christus dan wordt er soms zeer uitvoerig in gesproken over Zijn lijden en sterven. Er klinkt dan meer dan eens de middeleeuwse lijdens- en bruidsmystiek in door.

Maar bijna even talrijk als de gebeden tot Christus zijn die tot Maria, en zij doen, zo is er weleens gezegd, aan 'belangrijkheid en persoonlijke warmte' voor de gebeden tot Christus niet onder⁸³. Talrijk en zeer overdreven zijn de erenamen en titels die aan Maria gegeven worden, zij heet Troosteres, Middelaressen, Moeder der barmhartigheid, Koningin des hemels, Toevlucht van zondaren⁸⁴ — en dit is dan nog maar een bloemlezing!

Vooraf in de late middeleeuwen, sinds Bernard, is de Maria-verering sterk toegenomen⁸⁵. Enerzijds was er een zekere vertrouwelijke omgang met de 'zoete Jezus', maar anderzijds bleef men in Hem toch in de eerste plaats de strenge Rechter zien die

14 Nothelfer stelde Luther 14 Vertrouwingen, het geschrift is door mij vertaald en ingeleid (*Stemmen uit Wittenberg X*), Goudriaan 1972.

80. Rudolf, A.w. 96.

81. Een Limburgsch Gebedenboek, 196.

82. Rudolf, A.w. 98.

83. Appel, A.w. 102; Rudolf, A.w. 115.

84. Appel, A.w. 55, 66, 74, 95.

85. W. Delius, *Geschichte der Marienverehrung*, München/Basel 1963, 156. Een ware bron voor de kennis van de Mariaverering in de middeleeuwen is Stephan Beissel, *Geschichte der Verehrung Marias in Deutschland während des Mittelalters*, Darmstadt 1972 (=1909).

men, hoe dan ook, tevreden moet stellen⁸⁶. In Maria daarentegen zag men niets dan goedheid, mildheid, vriendelijkheid⁸⁷. Aan Christus alleen had men op het sterfbed niet genoeg, ook de heiligen en vooral Maria had men nodig.

Men was zeer gesteld op vrienden die tot taak hadden in de laatste uren van het leven bijstand te bieden, de Sterbehelfers⁸⁸. Familieleden werden van het sterfbed verwijderd, opdat de stervende door hen niet zou afgeleid worden in het zoeken van het enige nodige. Het laatste gebed dat de vrienden de stervende hielpen bidden was Jezus' laatste kruiswoord; Vader, in uwe handen beveel ik mijn geest⁸⁹!

4. *De plichten*. Hiertoe behoorde in de eerste plaats het gebruik maken van de heilige sacramenten. Er moest gebiecht worden, men moest de communie en het laatste oliesel ontvangen.

Voor niets was de middeleeuwer zo bang als te zullen sterven zonder gebiecht te hebben en de absolutie te hebben ontvangen⁹⁰. Om te komen tot kennis van zijn zonden en tot een waar berouw kon hij gebruik maken van een der vele biechtspiegels die er bestonden⁹¹. Bleven bepaalde zonden moedwillig ongebiecht dan was de absolutie niet van kracht. Er was weleens de angstige twijfel of men niet, al was het dan zonder opzet, een of andere doodzonde over het hoofd had gezien. Al te gewetensvolle zielen vielen dan in het kwaad van de scrupuleusheid — verscheidene troostboeken hebben daar aandacht aan geschonken⁹². Had men gebiecht en absolutie verkregen, dan volgde de boetedoening; maar — zoals reeds vernomen werd — het lijden op het sterfbed

86. Luther heeft eens gezegd: Van kindsaf was ik er aan gewend dat ik als ik maar de naam van Christus hoorde noemen verbleken en verschrikken moest; want ik had niet anders geleerd dan Hem voor een strenge en toornige Rechter te houden — Heinrich Fausel, *Martin Luther*, Stuttgart 1954, 7.

87. Appel, A.w. 26. Vgl. Friedrich Heiler, *Der Katholizismus*, München 1923, 182 v.

88. Appel, A.w. 72, 83, 86, 91, 94, 98, 103 v, 112; Rudolf, A.w. 90, 102, 103.

89. Appel, A.w. 83.

90. Rudolf, A.w. 91. Vgl. Helwich, O.F.M., *Das Büchlein von den göttlichen Wohltaten*, Werl i. W. 1926, 56 v.

91. Rudolf, A.w. 89, 98.

92. Appel, A.w. 27, 40, 41, 44, 57.

gold als zodanig reeds als een boetedoening. Lag er om de een of andere reden op de zieke een kerkelijk banvonniss dan werd alles in het werk gesteld om hem daarvan bevrijd te krijgen.

Na de biecht en de absolutie volgde de communie. Het brood in de eucharistie hield men voor een noodzakelijk viaticum (teerkost) bij het afleggen van de laatste etappen van de levensweg⁹³.

Het laatste sacrament dat ontvangen werd was het heilig oliesel. Het nut dat men er in zag is uitvoerig beschreven door de meergemelde Johannes van Paltz. In 8 punten heeft hij dat nut ervan uiteen gezet. Ten eerste, door dit sacrament wordt de ziel van de zieke genezen van alle ziekte en zwakte van de zonde; ten tweede, door dit sacrament worden alle doodzonden weggenomen, te weten die doodzonden die de zieke nog niet bij zichzelf ontdekt heeft en die hij daarom ook niet betreurd en gebiecht heeft; ten derde, door dit sacrament wordt zowel op het sterfbed als in het vagevuur de straf aanmerkelijk verlicht; ten vierde, door dit sacrament wordt de genade vermeerderd; ten vijfde, door dit sacrament wordt, indien God het nuttig en nodig oordeelt, de zieke weer gezond; ten zesde, door dit sacrament wordt de zieke gesterkt in de aanvechtingen met de boze; ten zevende, door dit sacrament wordt het sterven lichter; en ten laatste, door dit sacrament krijgt de stervende een voorsmaak van de eeuwige glorie die hem wacht — als zodanig is het een voorbereiding op het ingaan in die eeuwige glorie⁹⁴.

Behalve de sacramenten waren er nog enkele andere vrome gebruiken die in acht genomen dienden te worden. Hiertoe behoorde dat aan de stervende bepaalde psalmen, bepaalde gebeden en het verhaal van Christus' lijden en sterven uit de evangeliën moesten worden voorgelezen⁹⁵; dat de zieke een beeld van Christus en een beeld van Maria en een beeld van zijn beschermheilige moesten worden voorgehouden; dat hij een kruis moest slaan; dat hem een brandende kaars in de handen moest worden gedrukt;

93. Rudolf, A.w. 67.

94. Rudolf Cruel, *Geschichte der deutschen Predigt im Mittelalter*, Darmstadt, 1966 (=1879), 536 v. Een soortgelijke waardering van dit sacrament vindt men in de Himelstrass van Stephanus van Landskrona, zie Vincenz Hasak, A.w. 422.

95. Rudolf, A.w. 98, 110, Appel, A.w. 70.